

פיוטי פריחא בת יוסף ותעודה חדשה על חייה ומותה

פיוט ראשון: הבקשה "פנה אלינו ברחמים"

1	פנה אלינו ברחמים ;
בנכות אברהם תמים,
רחם עלינו ממרומים,
האל גואלי.	בקר ותשמע קולי.
5	רחם על עם סגלתך.
כי הם עמך ונחלתך ;
מהר קבץ קהלתך
אל הר גילי.	בקר ותשמע קולי.
10	יחיד נשא ונעלם,
פדה בנך פשה נאלם ;
ובנה דביר ואולם,
ותמך גורלי.	בקר ותשמע קולי.
15	חוס ונחמל עלינו
ולציון העליון ;
והקם דבירך אלינו,
צורי וגואלי.
אלי, שמע תחנותי,	בקר ותשמע קולי.

ב. פיוט שני: "פעמי הרימה"

פְּעָמֵי הָרִימָה, יָהּ מְצִילִי, / אֶלְכָה אֶל אֶרְצִי בְּטוֹב טַעַם.
רְדְּפָנִי אוֹיֵב, גּוֹי אֲוִילִי, / וַיִּגְעַר בִּי בְּקוֹל רָעַם.
חֵישׁ הוֹבִילָנִי אֶל הַר גְּלִילִי, / וְשָׁלַח בָּם עֶבְרָה וְזַעַם.
אָרְאָה שָׁם אוֹרֶךְ, אֶחָבֵשׁ כְּלִילִי, / אֲזַי אוֹמֵר: אֲמוֹתָהּ הַפְּעַם.

סיפורה של פריחא בת יוסף

בדצמבר 1978 גיליתי בשטרסבורג פיוט עברי בלתי-שגרתי בכתב-יד שהועתק במאה ה-19 בקהילת מפנאס שבמרוקו והיה שייך לאוסף ד"ר שלמה (מומי) משאש. פיוט זה חרג מיתר הפיוטים והבקשות שנכללו בכתב היד בגלל השם 'פריחא בת יוסף' שהופיע בכתובת השיר ובראש שש המחרוזות הראשונות. האם השיר היה מוקדש לאישה בשם פריחא? האם פריחא היא שחיברה את הפיוט החריג? אלו השאלות הראשונות ששאלתי את עצמי. בדרך כלל רושמים המשוררים את שמם בכתובת ומצביעים עליו בסימן, היינו באקרוסטיכון חיצוני או פנימי, המופיע בראש המחרוזות או בתוכן. אולם פריחא הוא שם של אישה: האם אישה במרוקו הייתה מסוגלת לחבר פיוטים בעברית צחה? על פי תכניו המשיחיים ותכונותיו הפואטיות שיר זה מסוגת ה'בקשה' דמה לאלפי הפיוטים והבקשות שכתבו משוררים עבריים במרוקו בעברית רבנית קלאסית. עיון בשיר הביא אותי לגלות אקרוסטיכון נוסף, פנימי הפעם: 'אברהם בר יצחק בר אדיבה'. האם משורר זה הוא שחיבר את השיר לכבוד פריחא בת יוסף? האם שמה המלא של המשוררת היה: "פריחא בת אברהם בר יצחק בן אדיבה"? על פי הנתונים שעמדו אז לרשותי קשה היה לענות על השאלות, שהמשיכו להטריד אותי גם זמן רב לאחר מכן. במאמר הראשון שהקדשתי לפרסום השיר הבאתי את האפשרויות השונות (פעמים מס' 4, 1980). אולם בלבי קיננה התקווה, שבאחד הימים ימצאו שירים נוספים עם אקרוסטיכון דומה ומסמכים נוספים שישפכו אור על חייה של המשוררת, אם אכן התקיימה, או על פשר השם הזה בחתימה של הפיוט. כדי לעזור למזל ולאתר שירים

נוספים עם חתימה זו המשכתי במשך שנים לחפש אותם במאות כתבי יד של פיוטים שהועתקו בצפון אפריקה, אך העליתי כל פעם חרס בידי. והנה, ארבע עשרה שנה לאחר גילוי הבקשה, התגשמה תקוותי באופן מקרי לחלוטין, ולא דווקא באמצעות כתבי יד נוספים. בערב פסח 1992 קמתי משולחן העבודה שלי והבחנתי בלא משים בכותרת ראשית של אחד מגיליונות העיתון 'אליהודי', שבועון ערבי-יהודי שיצא בתוניס בשנות השלושים של המאה ה-20; את הגיליונות צילמתי זמן רב לפני כן במכון בן צבי בירושלים אך לא הספקתי לעיין בכתבות הרבות. הכותרת דיברה על "זכרונות בית הכנסת על שם פריחא". האם זו אותה פריחא שהופיעה בכתובת הבקשה שפרסמתי? אבל השם 'פריחא' נפוץ במרוקו ולא בתוניסיה. מה לשם זה ולבית כנסת בתוניס? קריאת הכתבה של מנהל העיתון פתרה עבורי את החידה. העיתונאי אברהם ביג'אוי סיפר על משוררת עבריייה בשם פריחא שהגיעה ממרוקו לתוניס באמצע המאה ה-18 עם אביה רבי אברהם בן אדיבה, מסר פרטים על חייה ומותה בפלישת חיילים עות'מניים מאלג'יריה לתוניס (שהתרחשה ב-1756), ולבסוף אף הביא פיוט נוסף משלה. בראשית כתבתו הוא גם הסביר מדוע הוא בא להתעניין בבית הכנסת על שם פריחא שהיה קיים ברובע היהודי (החארה) של תוניס. בתחילת שנות השלושים החליטו ראשי העיר תוניס לשקם את הרובע היהודי שבתיו מטו ליפול וסכנת נפשות נשקפה לדייריו. אולם בתוך הרובע נמצא בית כנסת שהיה אתר מיוחד עבור יהודי תוניס והקשה על הריסתו ועל מבצע השיקום. השלטונות הצרפתיים ביקשו מן הקהילה לערוך חקירה על תולדותיו של בית הכנסת ועל סיבות ייחודו. החקירה חשפה את סיפור פריחא ואת סיפור בית הכנסת שהוקם על שמה בידי אביה על ידי הסבת החדר שבו שכנה ספרייתה. פריחא הייתה צעירה מחוננת ביותר, שלמדה תורה וחיברה פירושים לתורה ולא רק פיוטים. היא נעלמה בפוגרום שערכו החיילים הפולשים בקהילה וההנחה הייתה שהיא נהרגה על קידוש השם. להנצחת שמה הקים ר' אברהם סמוך לבית הכנסת, גם מקווה טהרה, ומשום כך נקרא הרחוב שבו שכן המבנה 'זנקת לחמאם' (=רחוב בית המרחץ). מאז הקמתו הפך בית הכנסת על שם פריחא למקום עלייה לרגל עבור נשים ובחורות יהודיות שבאו לבקש מן הצדיקה פריחא שתפלל עבורן ותביא מרפא למצוקותיהן. כתוצאה מכך הפכה פריחא לגיבורת סיפורי אגדה, שאין כל קשר ביניהם לבין הסיפור שתואר בעיתון.

על גילויים חדשים אלה פרסמתי מאמר המשך (פעמים מס' 54, 1993). שני המאמרים הודיעו את שמה של המשוררת פריחא ברבים ועוררו סקרנות לגבי שירתה ודמותה.

המסמך החדש על פריחא ובית הכנסת שעל שמה

גם אחרי גילויים אלו המשכתי לחפש בקדחתנות אחרי פיוטים נוספים של פריחא, שכן העיתונאי סיפר בכתבתו על פיוטים נוספים משלה שהיו ידועים בתוניס ומתוכם הוא הביא את הפיוט שפרסם. עד כה העליתי חרס בידי. אולם ידידי ד"ר קלוד נטף מפאריס, העורך מחקרים על יהודי תוניסיה ועושה לשם כך מעת לעת בארכיון הלאומי של תוניסיה, מצא בארכיון שני מסמכים העוסקים בפרשת בית הכנסת על שם פריחא וצילם אותם. כשנדע לו שאני עוסק מזה זמן רב בחקר העניין הוא נאות לשלוח לי אשתקד העתקים מהם, ואני מודה לו רבות על כך. אני מפרסם כאן בראשונה תעודות אלה בתרגומן לעברית. מקור המסמכים בהתכתבות שהתקיימה בין השלטונות הצרפתיים בתוניס ובין ראשי הקהילה היהודית בעניין בית הכנסת.

המכתב הראשון מן ה-1.10.1931 נשלח בידי מנהל העתיקות והאמנויות אל מנכ"ל משרד הפנים בתוניס. באיגרתו הוא מודיע לו שביקר בבית הכנסת על שם פריחא, שהוא קורא לו בשמו היהודי 'דאר פריחא' [=ביתה של פריחא], ומצא בו עניין. הוא ממליץ על שימורו משום שנדירים ביותר בתוניס בתי כנסת עתיקים. הוא גם ממליץ על הריסת התקרה שנבנתה מעל החצר שבו וכן הוא מציין את יופיו של ארון הקודש. המכתב השני, שיובא כאן במלואו, נשלח ב-16.11.1936 בידי הרב דוד קטורזה למזכיר הכללי של ממשלת תוניסיה. הרב קטורזה שימש ממלא מקום הרב הראשי ליהודי תוניסיה בשנים 1934-1939. במכתבו הוא מעביר לנמען תזכיר ובו תוצאות החקירה שהקהילה התבקשה לנהל בעניין תולדות בית הכנסת. המסמך, שחובר ללא כל קשר עם הכתבה העיתונאית שפרסם אברהם ביג'אוי באותם הימים ממש, כולל תיאורים קרובים מאוד למה שפורסם בכתבה, אך מוסיף עליהם פרטים שונים. בעניין פריחא הוא

מציין שהיא נחנה בכישורים אמנותיים ואינטלקטואליים מיוחדים: היא למדה תורה יומם ולילה ו"הייתה יפת תואר ובעיקר בעלת ידע רב; היא רכבה על סוסים, עסקה במוסיקה והייתה משוררת". אשר להוריה הוא מציין שלעת זקנתם הם עלו לארץ הקודש. בעניין שיריה של פריחא הוא מציין שהמדען מריוס פישר שעשה בתוניס בשנת 1863 מצא בבית הכנסת שעל שמה 9 פיוטים משלה. לאן נעלמו שירים אלה? אם יד המקרה תמשיך לשחק כפי שעשתה עד כה אולי עוד נזכה ליהנות מהם. לקמן המכתב של הרב הראשי והדו"ח המצורף אליו:

הרבנות הראשית בתוניסיה
מס' 827/3

תוניס, 16 בנובמבר 1936

הרב הראשי של תוניסיה
לאדוני המזכיר הכללי של ממשלת תוניסיה
בתוניס

אדוני המזכיר הכללי,

קיבלתי בזמנו את מכתבך מיום ה-5 באוקטובר 1936 שבו הוחזר לי עותק מאושר של פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות שהתקיימה ב-13 באוגוסט 1936. אשר לבית הכנסת "דאר פריחא" שעל תולדותיו מספרים אגדות רבות, הצלחתי בימים אלה לאסוף תיעוד מדויק ביותר ואני מעביר לך אותו רצוף בזה. אני מסכם עם נשיא הקהילה את הבקשות המדויקות שאנו עומדים להגיש להוד מעלתו הביי בנוגע לרבנים המלמדים ולתלמודי התורה. אעביר לך אותן מייד אחרי שהתיינה מוכנות. קבל נא, אדוני המזכיר הכללי, את הבעת רגשותיי הנעלים.

ממלא מקום הרב הראשי ליהודי תוניסיה
על החתום: ע"ה דוד כטורזא ס"ט [=סיפה טב] (באותיות עבריות)
החותמת: הרבנות הראשית בתוניסיה (בעברית ובצרפתית)
חותמת הארכיון הלאומי התוניסאי (בצרפתית)

מסמך מצורף:

הרבנות הראשית בתוניסיה
מס' 827/3

תוניס, 16 בנובמבר 1936

ב-1750 בקירוב, בזמן שהתנהלה מלחמה בין מלך מראקש ומלך פאס במרוקו, ברחו משפחות יהודיות ידועות רבות מפאס מפחד מעשי טבח ומעשי שוד של הצד המנצח. חלק מן המהגרים פנו לאלג'יריה ולתוניסיה, וחלק נוסף שנסעו צפונה הגיעו לפלסטין

והצטרפו לקהילת הספרדים בארץ זו. בין המשפחות הללו הייתה אחת שגשאה את השם בן-אדיב או אדיבה וראש המשפחה היה אברהם בן יצחק. זה האחרון היה רב מכובד מאוד והוא בא להתיישב בתוניס עם אשתו ובתו היחידה פריחא, הקטנה של 'פריחא', שהוא תרגום השם העברי 'שמחה' שמשמעותו צהלה.

צעירה זו הייתה יפת תואר ובעיקר בעלת ידע רב; היא רכבה על סוסים, עסקה במוסיקה והייתה משוררת.

ב-1863 גילה מריוס פישר בתוניס בבית הכנסת הנושא עדיין את שמה תשעה פיוטים (שירים) בעברית עם אקרוסטיכון שלה.

מייד עם הגיעו לתוניס, האבא, שהיה עשיר, רכש בית ב'חארה' (הרובע היהודי) והקדיש חדר במיוחד לספרייה העשירה והמגוונת, כך אומרים, של בתו; זו בילתה את כל זמנה, ואפילו לילותיה, בעיון ובלמוד.

אולם, שנים מעטות לאחר מכן, מרדו האינצרים [=החיילים העות'מניים] בתוניס בממשלת הכי; המורדים פלשו לרובע היהודי, עסקו במעשי שוד וביזה וחספו נשים וילדים; הבתים התרוקנו, המשפחות ברחו וחזרו רק אחרי שהסדר הושב על כנו; כל אחד שב לביתו, אך פריחא היפה נעלמה; כל החיפושים אחריה לא הועילו, היא לא נתנה סימן חיים.

ההורים הכואבים שמרו את זכרה על ידי הפיכת החדר שהוקדש לה לבית כנסת קטן ותרמו את הבית כולו לקהילה היהודית בתוניס.

ההורים האומללים והמיואשים שמרו את זכרה על ידי הפיכת החדר שהוקדש לה לבית כנסת קטן ותרמו את הבית כולו לקהילה היהודית בתוניס. שנים מספר לאחר מכן הוריה של פריחא שהזדקנו נסעו לחיות את שנותיהם האחרונות בארץ ישראל, ו'השמש' (השרת) של בית הכנסת עבר לגור בחדרים שלהם.

לפני ארבעים שנה לערך, הקהילה שקלה להרחיב את בית הכנסת, לעשות שימוש בבית כולו ולשכן את משפחת 'השמש' בדירה הקטנה שמעל לכניסה הראשית.

הנה כי כן אנו נוכחים לדעת שרוב חכמי יהדות תוניסיה מוצאם ממרוקו. וזהו הלקח ההיסטורי שקיומו של בית הכנסת על שם פריחא מזכיר לנו; באותה העת יהודי מרוקו היו מלומדים נחשבים וכן רוב נשותיהם, שאצלן התמזגו סגולות פיזיות עם מידות מוסריות.

פריחא הייתה בין היתר סמל לגבורה, לצניעות ולחכמה. בית הכנסת של פריחא מסמל כיום דרך שמו את המידות הטובות של האישה היהודייה בתוניסיה ובכל צפון אפריקה, ומן הראוי שזכרו יונצח.